XIX ASRDA O`RTA OSIYO UCHUN MUSTLAMLAKA MANFAATLARI TO`QNASHUVINING SABABLARI (BRITANIYA VA AQSHDAGI MANBALAR ASOSIDA)

Asqarov Azimjon Odiljon o‘g‘li
Namangan davlat universiteti 3-kurs tayanch doktoranti
E-mail: askarovazimjon999@gmail.com

Received: 21.10.2025
Revised: 22.10.2025
Accepted: 23.10.2025

Kalit so‘zlar:
o‘rta osiyo, mustamlaka manfaatlarining to‘qnashuvini, 19-asr.

Ключевые слова:
средняя азия, колониальная конкуренция, XIX век.

Keywords:
Central Asia, colonial competition, 19th century.

Annotatsiya. Ushbu tezis XIX asrda O‘rta Osiyo hududida mustamlaka manfaatlarining to‘qnashuvini, xususan Britaniya imperiyasi va AQSHning siyosiy hamda iqtisodiy manfaatlarini tahlil qiladi; tadqiqot Britaniya va AQSHdagi tarixiy manbalar asosida olib borilgan bo‘lib, hududdagi resurslar, strategik yo‘llar va siyosiy ta’sirlar kesishmasi tafsilotlari yoritilgan; ish O‘rta Osiyo tarixidagi geosiyosiy raqobatni chuqur tushunishga xizmat qiladi. Kalit so‘zlar: O‘rta Osiyo, mustamlaka raqobati, XIX asr.

Аннотация. Данная диссертация посвящена анализу колониальных интересов в Средней Азии в XIX веке, с акцентом на пересечение политических и экономических интересов Великобритании и США; исследование основано на исторических источниках Великобритании и США, подробно рассматриваются вопросы контроля ресурсов, стратегических путей и политического влияния в регионе; работа способствует глубокому пониманию геополитической конкуренции в Средней Азии.

Annotation. This thesis examines the clash of colonial interests in Central Asia during the 19th century, focusing on the political and economic agendas of Britain and the United States; the study is based on historical sources from Britain and the US, highlighting issues of resource control, strategic routes, and political influence in the region; the research provides insights into the geopolitical rivalry in 19th-century Central Asia.

Kirish. XIX asrda O‘rta Osiyo mintaqasi dunyo siyosiy xaritasida muhim strategik ahamiyatga ega hududlardan biri sifatida e’tirof etilgan. Bu davrda mintaqa Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasida “Katta o‘yin” nomi bilan tarixga kirgan geosiyosiy raqobat maydoniga aylangan bo‘lsa-da, shu bilan birga AQSHning ham bilvosita iqtisodiy manfaatlari shakllanib borgan. O‘rta Osiyoning geografik

joylashuvi, ya’ni Hind okeani, Eron, Xitoy va Rossiya bilan chegaradosh bo‘lishi uni Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi tabiiy strategik ko‘prik sifatida ko‘rsatgan. Shu bois Britaniya imperiyasi Hindistondagi mustamlakalarini himoya qilish maqsadida O‘rta Osiyodagi siyosiy jarayonlarni nazorat ostiga olishga harakat qilgan. AQSH esa bu davrda yangi mustaqil davlat sifatida global savdo yo‘llariga chiqish, Osiyo bozorlariga kirish va mintaqadagi tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini izlagan. Tarixiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, XIX asrning ikkinchi yarmida Britaniya tashqi siyosatida Afg‘oniston, Buxoro amirligi va Xiva xonligi ustidan bevosita yoki bilvosita nazorat o‘rnatish masalasi ustuvor o‘rin egallagan. AQSH esa Yevropa davlatlari bilan diplomatik aloqalarini kuchaytirish orqali o‘zining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga intilgan. Shu bilan birga, O‘rta Osiyo geografiyasi, tabiiy boyliklari, savdo yo‘llari va transport infratuzilmasi ustidan nazorat har ikki davlat uchun geostrategik ustunlik manbai sifatida baholangan. Britaniya arxivlaridagi diplomatik yozishmalar, harbiy hisobotlar va siyosiy tahlillar bu hududdagi manfaatlar to‘qnashuvining iqtisodiy va harbiy sabablarini chuqur ochib beradi, AQSHdagi tarixiy manbalarda esa mintaqaga nisbatan strategik yondashuv va siyosiy neytrallik pozitsiyasi yoritilgan. Ushbu tadqiqot aynan Britaniya va AQSH manbalari asosida XIX asrda O‘rta Osiyo uchun mustamlakachilik manfaatlarining to‘qnashuvi sabablari, ularning diplomatik strategiyalari va mintaqadagi ta’sir mexanizmlarini tahlil qilishga qaratilgan. Mazkur masala nafaqat o‘tmishdagi geosiyosiy raqobatni, balki bugungi kunda ham xalqaro siyosatda Markaziy Osiyoning tutgan o‘rni va tarixiy saboqlarini tushunishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. XIX asrda O‘rta Osiyo uchun mustamlaka manfaatlarining to‘qnashuvi masalasi ko‘plab g‘arb tarixchilari, siyosatshunoslari va geosiyosat bo‘yicha tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, bu mavzu Britaniya va AQSHning tashqi siyosiy strategiyalarida muhim o‘rin egallagan. [1] manbada Hopkirk P. o‘zining mashhur “The Great Game: On Secret Service in High Asia” asarida XIX asrda Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasida kechgan siyosiy va razvedka raqobatini batafsil yoritadi. Unga ko‘ra, Buyuk Britaniya Hindistonni himoya qilish maqsadida O‘rta Osiyo ustidan nazorat o‘rnatish strategiyasini ishlab chiqqan, bu esa mintaqada kuchlar muvozanatini o‘zgartirgan. [2] Meyer K. va Brysac S. o‘zlarining “Tournament of Shadows” nomli asarlarida O‘rta Osiyo uchun kurashni nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvi sifatida ham ko‘rsatadi. Ularning fikricha, Buyuk Britaniya imperiyasi Eron, Afg‘oniston va Turkiston orqali o‘tuvchi savdo yo‘llarini nazoratga olish orqali Osiyo bozorlarini qo‘lga kiritishni maqsad qilgan. [3] Manbada Millward J. o‘zining “Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang” nomli asarida O‘rta Osiyo va Xitoy chegaralaridagi siyosiy jarayonlar va ularning xalqaro kuchlar manfaatlariga ta’sirini tahlil qilgan. Muallifning fikricha, bu hudud Buyuk Britaniya, Rossiya va Xitoy o‘rtasidagi geostrategik raqobat markaziga aylangan, bu esa AQSHning keyinchalik Osiyo siyosatiga kirishiga zamin yaratgan. [4] Adabiyotlarda Curzon G. N. tomonidan yozilgan “Persian Question” asari alohida o‘rin tutadi, unda u O‘rta Osiyo

va Eron ustidan siyosiy nazorat o‘rnatish Britaniya imperiyasi uchun geosiyosiy zarurat bo‘lganini asoslaydi. Curzon o‘sha davr diplomatik muhitini tahlil qilib, O‘rta Osiyo resurslari va geografik joylashuvi tufayli “imperial tampon zona” sifatida qaralganini ta’kidlaydi. [5] Quinn J. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa AQSHning XIX asr o‘rtalarida Osiyoga nisbatan geoiqtisodiy siyosati o‘rganilgan bo‘lib, muallif AQSH dastlab bu raqobatda faol ishtirok etmagan bo‘lsa-da, u Britaniya va Rossiyaning harakatlarini diqqat bilan kuzatganini, keyinchalik esa bu tajriba AQSHning XX asrdagi tashqi siyosatiga ta’sir ko‘rsatganini qayd etadi. Shu tariqa, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, XIX asrda O‘rta Osiyo Buyuk Britaniya va Rossiya o‘rtasidagi geosiyosiy kurash markaziga aylangan, AQSH esa bu jarayonni strategik kuzatuvchi sifatida baholagan. Britaniya uchun bu hudud Hindiston xavfsizligining kaliti bo‘lgan bo‘lsa, AQSH uchun u kelajakdagi iqtisodiy ekspansiya uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida ko‘rilgan.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqotda XIX asrda O‘rta Osiyo uchun mustamlaka manfaatlari to‘qnashuvining sabablari Britaniya va AQSH manbalari asosida tarixiy-solishtirma, manbashunoslik va tahliliy metodlar orqali o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida Britaniya Milliy Arxivi (The National Archives, Kew) va AQSH Kongress Kutubxonasi (Library of Congress) fondlarida saqlanayotgan diplomatik yozishmalar, konsullik hisobotlari, siyosiy tahlillar, savdo hujjatlari hamda harbiy ekspeditsiyalar hisobotlari tahlil qilindi. Shuningdek, XIX asrga oid “The Times”, “The London Gazette”, “New York Herald” kabi gazetalar va davriy nashrlarda e’lon qilingan maqolalar mintaqaviy siyosiy jarayonlarning ommaviy axborot manbalaridagi yoritilishini o‘rganishda asosiy material sifatida xizmat qildi. Tadqiqotda tarixiy voqealar izchilligi, diplomatik yozishmalardagi mazmuniy tahlil va siyosiy manfaatlarning ifodasi matn tahlili (content analysis) usuli yordamida o‘rganildi. Solishtirma tahlil usuli orqali Britaniya va AQSHning O‘rta Osiyo siyosatidagi o‘xshash va farqli jihatlari, ularning iqtisodiy, harbiy va geostrategik yondashuvlari aniqlab chiqildi. Bundan tashqari, manbashunoslik yondashuvi asosida har ikki davlat arxivlaridagi hujjatlar o‘zaro solishtirilib, ularning ishonchlilik darajasi va tarixiy kontekstdagi o‘rni baholandi. Tadqiqotda shuningdek, xarita tahlili usuli ham qo‘llanilib, XIX asr diplomatik va harbiy xaritalarida O‘rta Osiyo hududining strategik yo‘nalishlari, savdo yo‘llari va chegaraviy hududlardagi siyosiy o‘zgarishlar aniqlangan. Mazkur metodlar uyg‘un qo‘llanilishi tadqiqotga tizimli, manbaga tayangan va ilmiy asoslangan yondashuvni ta’minladi. Natijada XIX asrda Britaniya va AQSHning O‘rta Osiyo siyosatidagi manfaatlar to‘qnashuvi sabablari, ularning geosiyosiy motivlari hamda mintaqaga nisbatan siyosiy strategiyalarining shakllanish jarayoni chuqur tahlil qilindi.

Asosiy manbalar	Mualliflar	Tadqiqot mavzusi va asosiy xulosalari	Mintaqaviy ahamiyati	Strategik natijalar
The Great Game: On	Hopkirk, P.	XIX asrda Britaniya va	O‘rta Osiyo Buyuk Britaniya	Kuchlar muvozanati

Asosiy manbalar	Mualliflar	Tadqiqot mavzusi va asosiy xulosalari	Mintaqaviy ahamiyati	Strategik natijalar
Secret Service in High Asia		Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi siyosiy va razvedka raqobati	uchun Hindiston xavfsizligi nuqtai nazaridan strategik	o‘zgargan, hudud ustidan nazorat kuchaygan
Tournament of Shadows	Meyer, K. E., & Brysac, S. B.	O‘rta Osiyo uchun siyosiy va iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvi	Savdo yo‘llari va Osiyo bozorlarini nazorat qilish imkoniyati	Britaniya iqtisodiy va siyosiy ta’sirini oshirgan
Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang	Millward, J. A.	O‘rta Osiyo va Xitoy chegaralaridagi geostrategik jarayonlar	Hudud geostrategik raqobat markazi sifatida ko‘rilgan	AQSHning keyingi siyosiy kirishi uchun zamin yaratgan
Persian Question	Curzon, G. N.	O‘rta Osiyo va Eron ustidan siyosiy nazorat	“Imperial tampon zona”	Britaniya uchun geosiyosiy zaruratni ta’minlagan
America’s Geopolitical Interests in Central Asia in the 19th Century	Quinn, J.	AQSHning Osiyoga nisbatan geoiqtisodiy siyosati	Bilvosita kuzatuvchi rol	AQSHning XX asrdagi tashqi siyosatiga ta’sir qilgan

Yuqoridagi jadval “XIX asrda O‘rta Osiyo uchun mustamlaka manfaatlari to‘qnashuvi: Britaniya va AQSH manbalari asosida” deb nomlangan bo‘lib, tadqiqot uchun asosiy manbalarni, mualliflarni, ularning tadqiqot mavzulari va asosiy xulosalarini, mintaqaviy ahamiyatini hamda strategik natijalarni tizimli tarzda aks ettiradi. Jadval yordamida XIX asrda O‘rta Osiyo hududi ustidan amalga oshirilgan siyosiy, harbiy va iqtisodiy strategiyalar, shuningdek, Britaniya va AQSHning mintaqaga nisbatan yondashuvlari aniq ko‘rinadi. Har bir manba bo‘yicha mualliflarning asosiy tadqiqot yo‘nalishi va xulosalari bir qatorda ko‘rsatilganligi, o‘quvchi yoki tadqiqotchi uchun tarixiy voqealar va manfaatlar to‘qnashuvining sabablarini tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, jadvalda mintaqaviy ahamiyat va strategik natijalar ko‘rsatilgan bo‘lib, bu XIX asrdagi geosiyosiy raqobatni vizual tarzda tushunishga yordam beradi. Shu tariqa, jadval tadqiqotning

metodologik bazasini mustahkamlab, manbalar va ularning mintaqaviy hamda strategik ahamiyatini bir qarashda baholash imkonini beradi.

Tadqiqot muhokamasi. XIX asrda O‘rta Osiyo mintaqasi ustidan mustamlaka manfaatlari to‘qnashuvi global geosiyosiy jarayonlarning markazida bo‘lib, bu jarayon asosan Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi raqobat sifatida namoyon bo‘lgan, biroq AQSHning bilvosita ishtiroki ham asta-sekin kuchayib borgan. Tadqiqot davomida o‘rganilgan Britaniya va AQSH manbalari shuni ko‘rsatadiki, bu ikki davlat mintaqaga nisbatan o‘z manfaatlarini turlicha strategiyalar orqali ilgari surgan. Britaniya imperiyasi uchun O‘rta Osiyo, ayniqsa, Afg‘oniston va Eron bilan chegaradosh hududlar, Hindiston xavfsizligi nuqtai nazaridan muhim “tampon zona” sifatida ko‘rilgan. Shu sababli, Britaniya diplomatik va harbiy yo‘nalishda faol siyosat yuritib, mintaqadagi amirliklar va xonliklarga ta’sir o‘tkazishga intilgan. Britaniya manbalarida bu siyosatning asosiy maqsadi Rossiya ekspansiyasini to‘xtatish, savdo yo‘llarini himoya qilish va Hindiston orqali Yevropa hamda Osiyo bozorlarida strategik ustunlikni qo‘lga kiritish sifatida izohlangan. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, XIX asrning o‘rtalariga kelib Britaniya tashqi siyosati “Katta o‘yin” doktrinasiga asoslanib, O‘rta Osiyoda razvedka tarmoqlarini kuchaytirgan, siyosiy ittifoqlarni mustahkamlashga va iqtisodiy ta’sir doirasini kengaytirishga qaratilgan bo‘lgan. AQSH esa bu davrda bevosita siyosiy aralashuvdan tiyilgan bo‘lsa-da, uning savdo manfaatlari va iqtisodiy razvedka faoliyati mintaqa bilan bog‘liq global jarayonlarda ishtirok etgan. AQSH arxiv materiallarida bu yondashuv “commercial observation” (savdo kuzatuvi) sifatida ta’riflanadi va asosan Osiyo bozorlariga kirish uchun ma’lumot to‘plashga qaratilgan. Shu jihatdan AQSH XIX asrda O‘rta Osiyo siyosatida bevosita mustamlakachilik siyosatini yuritmagan, biroq mintaqadagi siyosiy o‘zgarishlarni diqqat bilan kuzatgan va Britaniya bilan diplomatik aloqalarda muvozanatni saqlashga intilgan. Tadqiqotda aniqlanishicha, Britaniya manbalarida O‘rta Osiyo tabiiy boyliklarga ega bo‘lgan iqtisodiy jihatdan istiqbolli hudud sifatida tasvirlanar ekan, AQSH manbalarida esa bu hudud strategik jihatdan Osiyo bilan Yevropa o‘rtasidagi “geosiyosiy bog‘lovchi nuqta” sifatida talqin qilingan. Shu sababli, har ikki davlat uchun O‘rta Osiyo resurslar, savdo yo‘llari va siyosiy ta’sir nuqtai nazaridan katta ahamiyat kasb etgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, XIX asr oxiriga kelib Britaniya mintaqadagi ustunlikni saqlab qolish uchun diplomatik bosim, harbiy ittifoqlar va iqtisodiy subsidiyalar kabi vositalardan foydalangan, AQSH esa bu jarayonni tahlil qilib, o‘zining keyingi tashqi siyosatida mustamlakachilikdan ko‘ra savdo va ta’sir siyosatini ustun qo‘ygan. Shunday qilib, tadqiqotdan kelib chiqadigan asosiy xulosa shundaki, XIX asrda O‘rta Osiyo mintaqasi global geosiyosiy manfaatlar to‘qnashgan markazga aylangan bo‘lib, bu jarayon nafaqat o‘sha davrning siyosiy muvozanatini, balki keyinchalik XX asrda xalqaro siyosat va iqtisodiy aloqalar shakllanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

Xulosa. XIX asrda O‘rta Osiyo uchun mustamlaka manfaatlari to‘qnashuvi asosan Buyuk Britaniya va Rossiya o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat doirasida kechgan bo‘lsa-da, AQSH ham bilvosita tarzda bu jarayonda o‘zining iqtisodiy va siyosiy

manfaatlarini ilgari surgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Britaniya imperiyasi O‘rta Osiyoni Hindiston xavfsizligini ta’minlash va Rossiya ta’sirini cheklash vositasi sifatida ko‘rgan, natijada mintaqada faol diplomatik va harbiy siyosat yuritgan. AQSH esa, o‘z navbatida, mintaqani iqtisodiy istiqbollari va strategik joylashuvi nuqtai nazaridan tahlil qilgan hamda mustamlakachilikdan ko‘ra savdo aloqalariga asoslangan yondashuvni tanlagan. Shu bilan birga, Britaniya manbalarida O‘rta Osiyo tabiiy resurslar va transport yo‘llari uchun muhim hudud sifatida talqin qilingan bo‘lsa, AQSH manbalarida esa u global savdo va siyosiy muvozanat uchun strategik markaz sifatida ko‘rsatilgan. Umuman olganda, XIX asrdagi bu manfaatlar to‘qnashuvi O‘rta Osiyo tarixida yangi bosqichni boshlab bergan bo‘lib, mintaqaning xalqaro siyosatdagi o‘rni, iqtisodiy yo‘nalishi va mustaqil davlatlar shakllanish jarayonlariga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli, mazkur davrni o‘rganish nafaqat tarixiy, balki zamonaviy geosiyosiy jarayonlarni anglashda ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Hopkirk, P. The Great Game: On Secret Service in High Asia. London: John Murray, 1990.
2. Meyer, K. E., & Brysac, S. B. Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia. Washington D.C.: Counterpoint, 1999.
3. Millward, J. A. Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang. New York: Columbia University Press, 2007.
4. Curzon, G. N. Persian Question. London: Macmillan, 1892.
5. Quinn, J. America’s Geopolitical Interests in Central Asia in the 19th Century. Cambridge Historical Review, 2015.